

ТРАГЕДИЈА ВОЖДА КАРАЂОРЂА ОД СИМЕ МИЛУТИНОВИЋА САРАЈЛИЈЕ

И по свом животу и по књижевном раду Сима Милутиновић је у српској књижевности заузео место најчуднијег писца. И реч, и реченица, и књижевни израз код њега су друкчији него у осталог света. Њему је годило супротстављање духу народног језика и према једној анегдоти коју је забележио Милан Ђ. Милићевић, он је једном приликом рекао Вуку Караџићу: „Ти си, Вуче, српском језику слуга, а ја сам му господар“. О тако необичном писцу необично се и судило. У своје време стављан је у врхове домаће и светске књижевности, крунисан је за српског „класическог песника“. Његош му је посветио *Лучу микрокозма* и назвао га „дивним“, „небом осиганим“ песником, чији је полет „тешко и зазрети“ акамоли превазићи; сматран је за српског Омира и упоређиван са Шекспиром. Током времена тај је суд падао и почетком овог века Јован Скерлић је Милутиновића свео на песника „са извесном снагом“ који је „у корову своје разуздане фантазије угушио оно мало цветова свога песничког талента“, а његово главно дело, *Србијанку*, на стиховану историско-биографску грађу за Први устанак.¹ Вељко Петровић, међутим, поред свих Милутиновићевих слабих страна, сматра „да ће његово место у нашој књижевности остати веома угледно и неизбрисиво“.² Сви су изгледи да ће Милутиновићево дело о коме ћемо даље говорити ићи у прилог овој Петровићевој оцени.

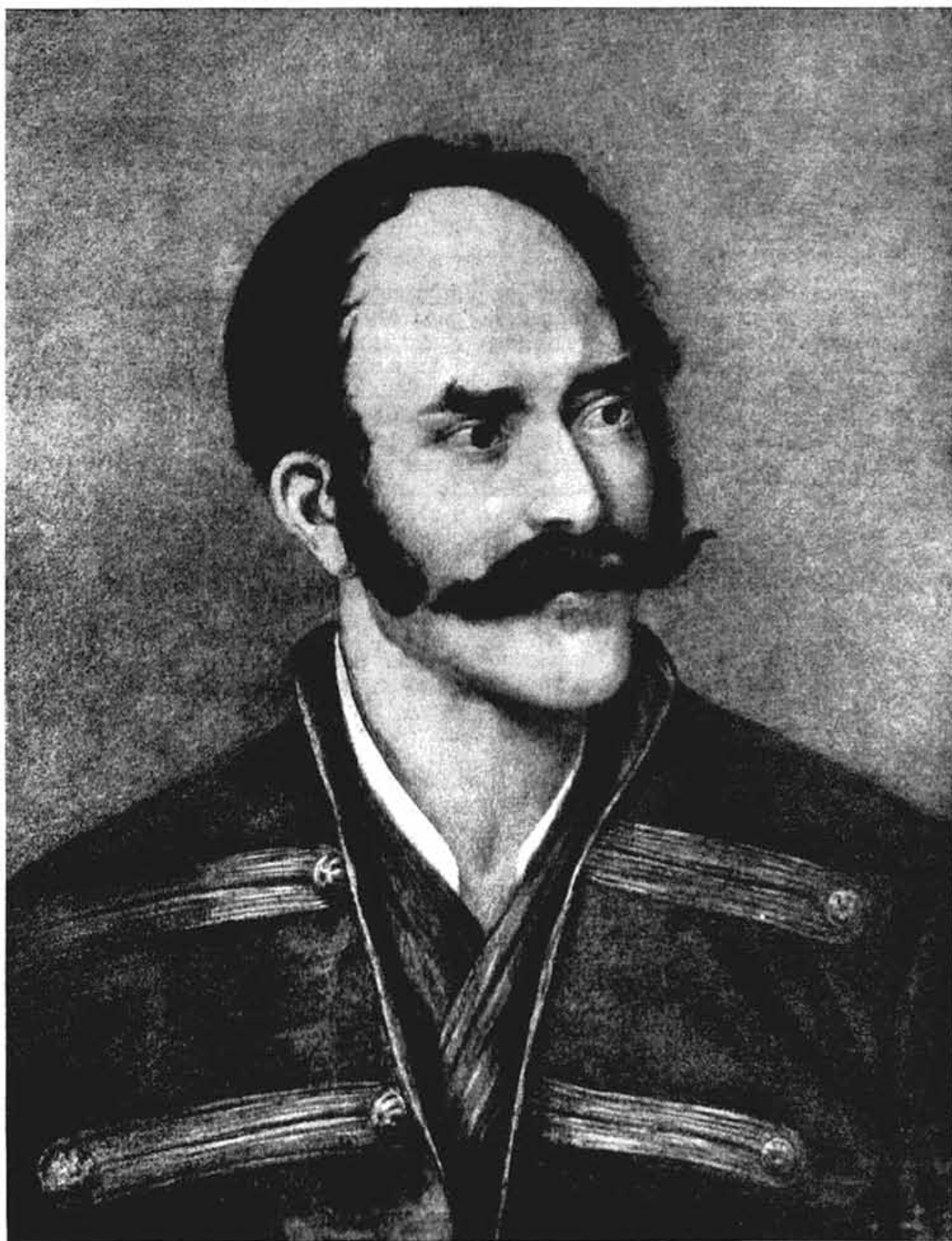
Сима Милутиновић је за собом оставио приличну књижевну заоставштину,

која се чува код његовог унука Милорада Милутиновића, архитекте из Београда, и коју овде користимо захваљујући његовој љубазној дозволи. Ту је и необјављено дело *Трагедија српског господара и војда Карађорђа*. Рукопис дела је цео, има 156 листова, писаних мастилом с обе стране, 22,6 × 36,2 см.; подељен је у три свеске, које су свака у зеленом омоту са насловом који, транскрибован данашњим правописом, гласи: „Прва свеска (Трагедије (о смрти) српског господара и војда (Карађорђа) сочињена) од Симеона Милутинов. Сарајлије. 1847“. Речи „о смрти“ су прецртане. Затим је „Друга свеска (Трагедије) о смрти (српског господара и војда) Карађорђа“, где је „о смрти“ такође прецртано, и, најзад, „Трећа свеска (Трагедије (српског господара и војда) Карађорђа“. У првој свесци су појаве I — XIV, у другој XV — XXV и у трећој XXVI — XXXIII. Дело је писано старим, историским правописом.

За ово Милутиновићево дело се одавно зна, али, колико ми је познато, о њему није писано. О његовом постанку и историјату знамо оволико. Милутиновићева жена Марија, звана Пунктаторка, у једном биографском концепту о свом мужу, који се такође чува у поменутој заоставштини, каже да је Милутиновић за собом, поред осталог, оставио једно драмско дело о Карађорђевој смрти, да „је ову трагедију на зактевање свога високога питомца, његовога високопреосвјашченства владике и господара црногорског Петра Петровића Његуша отпочео био писати“, да је по-

¹ Јован Скерлић, *Историја нове српске књижевности*, Београд 1914, 160.

² Ст. Станојевић, *Народна енциклопедија*, II, Загреб, 785.

Сл. 1 — Сима Милутиновић-Сарајлија, рад Катарине Ивановић — Народни музеј у Београду

сле династичке промене од 1842 у Србији постављен за секретара Министарства просвете „и у тој је служби — списав најпре *Трагедију Карађорђа* — 30-г. декемврија 1847 умро и прошњом сарањен био“. А сам Милутиновић је навео кад је дело довршио. У писму Илији Русовићу, поморском капетану из Боке, које се такође чува у заоставштини, он му, на његово питање од 3 јуна 1847 из Трста какве има рукописе, одговара 12 јуна 1847 из Београда: „Ево баш ово дана доврших једну трагедију, *Смрт Карађорђа*, која ће, надам се, особито и вазда дивна и љубопитна бити свакоме разумну читатељу, а нарочно Славјанину сваком, како и Србину“. Карађорђев биограф Константин Н. Ненадовић забележио је да је Милутиновић „од неког незнаног времена“ пред смрт спјевао *Трагедију* великог Карађорђа, али је погрешно навео да је није довршио, а Милутиновићева жена му је причала да је њен муж *Трагедију* држао за своје најмилије дело, које ће својим сјајем „натсветлити“ и *Србијанку*; затим, да ју је и она сматрала за „неоценимо и дивотно дело“, за алем камен који ће *Србијанци*, круни Милутиновићевих дела, блесак давати, и, још, да јој је неки мађарски магнат за њу нудио 8000 форинти као откуп за мађарску Академију, али је она понуду одбила.³ Овоме ћемо додати да је Милутиновић двадесетак година раније Карађорђевом устанку посветио своје главно дело *Србијанку*, у којој је додирнуо и Карађорђев трагичан крај. Ту је споменуо како је Карађорђе после пропасти Првог устанка дошао у Србију из избеглиштва и од свог „пријана“, „новог господара“ Милоша затражио да му, до неког обрта догађаја, да неко мирно место, па је затим, правећи алузију на оно што се тада Карађорђу догодило, пребацио владарима што желе да претстављају земаљске богове, да бацају брата у прах и на колена, како би на њега стали и изгледали виши, да им је врлина тим излишнија уколико су им пороци слађи, и слично. Сем овога, Његош је у посвети *Луче микрокозма* 1845 Милутиновићу ставио у ама-

нет „да постави у пламтеће врсте“, то јест да овековечи и опише, „Обилића, Ђорђа и Душана“. Обилићу се Милутиновић 1837 одужио *Трагедијом Обилић*, а затим је дошао на ред Карађорђе. Остаје питање кад је и на који начин Његош од Милутиновића захтевао да ову драму напише. Биће да је то учинио неком приликом пре 1845, па је ту своју жељу у *Лучи* поновио.

1. **Грађа.** — Одакле је Милутиновић узео грађу за своју *Трагедију војда Карађорђа*? Свакако, првенствено, ако не и једино, из самог себе, из онога што је сам о Карађорђу доживео, видео, чуо и написао. У његовој заоставштини се чува његов кратак прозни опис *О убиству Карађорђа*, писан на два посебна листа. Даље, он је био савременик догађаја које је узео да слика, суделовао је у Првом устанку, живео је са српским избеглицама у Бесарабији, последње две деценије живота службовао је у Србији, писао њену историју и купио народне умотворине; а занимали су га савремени људи и догађаји, и о њима је водио забелешке. Та своја запажања и доживљаје искористио је најпре у *Србијанци*, *Тројевратству* и *Тројесестарству*, и сад у *Трагедији војда Карађорђа*. Он је, дакле, о Карађорђеву случају имао пуно обавештења из прве руке; он је и у вези са својим учеником Његошем Карађорђа волео, опевао га, и 1826 под Обреновићима његов зли удес дискретно ожалио. За владавине Карађорђевића четрдесетих година прошлога века он је био њихов велики пријатељ, а противник Обреновића, што је нарочито истакао у песми *Одусовјет Ђорђу Гроздановићу*. Тада му се дала прилика да се Карађорђу у пуној слободи одужи и он је ону клицу о његовој несрећи из *Србијанке* изменио, нашироко развио и дао једно од својих највећих дела, којим је и Његошев аманет испунио.

2. **Облик и лица.** — *Трагедија* је подељена у 34 „појава“, писана је у не-

³ Константин Н. Ненадовић, *Живот и дела великога Ђорђа Петровића Кара-Ђорђа II*, Београд 1884, 23—24.

Сл. 2 — Карађорђе, рад Перише Милића

римованом десетерцу и врло је велика, има 10978 стихова, то јест отприлике колико две трећине *Србијанке* или колико четири пута *Његошев Горски вијенац*; није подељена у чинове и нема листе лица. Занимљиво је да је Милутиновић на почетку драме, изнад речи „Појав први“, написао па прецртао „Прва радња“, што значи да је можда имао намеру да изврши поделу драме у чинове, односно „радње“, како је он звао чинове, па је из неког разлога одустао. Радња се дешава у Русији, Србији, Београду и нешто мало у Јашу и Цариграду. У њој суделује велики број лица, која се често наводе непотпуно, по самом имену или презимену. Ту су најпре српске избеглице у Русији:

Карађорђе и његови пријатељи:

Младен [Миловановић], војвода, министар војни, претседник Савета;

Јаков [Ненадовић], војвода и министар унутрашњих послова;

Јанићије [Ђурић], Карађорђево секретар;

Хаџи-Продан [Глигоријевић], војвода, који је у Русију пребегао после свог неуспелог устанка 1814 год;

Лазо [Арсенијевић-Баталака], писар војводе Јакова;

Танасије Милојевић;

Јелена, Карађорђево жена;

Дардан, Карађорђево слуга и

Аврам, слуга Младена Миловановића.

Тамо су и Карађорђеви противници:

Герман [Михаило], повереник кнеза Милоша;

Владика Леонтије [Јамбровић], митрополит београдски, Грк;

Добрњац [Петар], некадашњи Карађорђево заслужни војвода којег је он 1811 протерао из Србије због супротстављања његовој реорганизацији земалске управе.

У Русији су:

Цар [Александар];

Каподистрија [Јован, гроф], канцелар и министар иностраних послова;

Родофиникин [Константин Константинович], бивши руски претставник код Карађорђа;

Бесмртник [Стојковић Атанасије], професор универзитета српског порекла;

Милорадович [Михаило], руски генерал српског порекла, и

Платов, козачки атаман.

На путу из Русије у Србију уз Карађорђа су Грци-хетеристи:

Ђорђе Николајевић-Олимпити, звани Јоргаћ, посредник између Карађорђа и Вујице Вулићевића;

Наум Карнар, Карађорђево пратилац, и

Бег Калимах.

У Србији су:

Кнез Милош;

Љубица, његова жена;

Марашлија [Али-паша], београдски везир;

Павле Лисовић [Сретенковић], судија и Милошева одана личност;

Вујица [Вулићевић], смедеревски војвода и кнез;

Анта [Протић], његов писар;

Никола Новаковић, његов пандур;

Драгић [Војкић], пчелар;
Паштрмац [Сима Милосављевић-Амица], Милошев сарадник у Другом устанку и његов пријатељ;

Вуле [Глигоријевић], Милошев по-синак;

Агман, кнез Максим [Рашковић], кмет Стојадин, поп Вучко, поп Мелентије, Тома Вучић [Перишић], ћурчија Наум и татар Јованче.

У Цариграду су: султан Мехмед, Баш-Муфтија, Татар-ага, Јанчар-ага, великаш Хадум и руски дипломата Шпира.

У радњи суделују Карађорђева глава, вила Шумадинка, вила Загоркиња, Анђео, Мухамед, Авети, Сатана, Анатемници, Мора, Утвара, у виду руског дипломате Шпире и ћесарског тумача Дедата, и Највештица.

С обзиром да Трагедија вожда Карађорђа није подељена у чинове поставља се слично питање као за *Горски вијенац* и први део *Фауста*: какво је она књижевно дело? Сима Милутиновић је већ радио драму у њеном уобичајеном облику: 1835 *Дику црногорску* и 1837 *Трагедију Обилић*, које је поделио у пет радњи (чинова) и дао им утврђен драмски облик и прикладан обим за приказивање. Овога пута није тако учинио, већ је дело поделио само у појаве и дао му неуобичајен драмски облик и сувише гломазан обим за приказивање. Дело, дакле, у формалном облику стоји ван калупа књижевне теорије и није права драма. А није ни еп, што би могао бити да су поглавља појава за то удешена. Каког је онда књижевног рода могла би се правити скоро сва она нагађана као за *Горски вијенац*. Са *Трагедијом* је случај ипак утолико лакши што се све појаве односе на предмете (у *Горском вијенцу* је нешто друкчије), све теку логично, помичу радњу унапред и одржавају њено јединство, а радња је драматична и њена лица индивидуализана; — дело, према томе, има потребне унутрашње, садржајне елементе драме, па се зато може узети за драму, управо за трагедију. Милутиновић је, каогод Његош и Гете, знао за формалне драмске законе и калупе, али они нису одго-

Сл. 3 — Милош Обреновић, рад Ђуре Јакшића (ман. Враћевшница), експертиза З. Симић

варали њиховом датом уметничком расположењу и изразу, и чему онда од њих тражити туђу формалност и туђ калуп? Важно је да су они, у свом облику, дали уметничке лепоте, а како ће читалац у њима уживати, читајући их или гледајући на позорници, од мањег је значаја. Они нису дали драме за приказивање него за читање, па су опет и *Горски вијенац* и *Фауст*, ремек-дела.

3. Садржај драме. — Радња драме је занимљива са историске и књижевне стране, али пре него се на њу у том правцу осврнемо, биће корисно да бацимо поглед на њен ток, који се укратко развија овако.

Карађорђе је дошао у Петроград да изради руску помоћ за дизање новог устанка у Србији. Њега силно мучи савест што је напуштањем Србије упропастио своје ослободилачко дело. Кад заспи, јави се Авет, која се преплаши кад га спази и хоће да му пошаље своју

сестру која ће га „завести да остави кости“, али се јави Анђео, који јој прети и Карађорђа чува (I). [Атанасије] Стојковић јавља Карађорђу да ће га цар примити и учи га како с њим да разговара (II). Вила Шумадинка обилази Карађорђа и у име његове виле Загоркиње позива га да се врати у Србију иако је забринута због неког наказног чудовишта које се тамо родило и све уништава. Козачки атаман Платов предаје Карађорђу царске дарове као симболе заједничке руско-српске борбе против Турака (III). Карађорђев слуга Дардан жали се на немаштину, а Карађорђе га теши надом у општег оца и скори повратак у Србију. И Аврам, бивши слуга Младена [Миловановића], нема од чега да живи и враћа се у Србију (IV). Карађорђе жали што му од неко доба не долазе Лазо [Арсенијевић-Баталака], његово „златно перо“, и Јанићије [Бурић] ваљда под утицајем [Петра] Добриња и [Михаила] Германа, који у име кнеза Милоша у Русији раде против њега. Он се сећа својеручног писма руског цара, које му је на Видовдан 1812 донео и читао Орловић и у ком му обећава да ће обновити Србију. Наилази [Константин] Родофиникин и моли Карађорђа да му опрости сплетке које је правио док је био у Србији, обећава му сваку цареву помоћ и води га цару (V). Карађорђе моли цара да се сети Србије и овај му то обећава („И Србију востановљу славно“). Ту се неко од господe потсмехне Карађорђу што се незграпно поклонило, на што му он духовито одврати (VI). Танасије Милојевић чита Карађорђу писмо Вујице Вулићевића, који му јавља да га у Србији радо очекују и да је дошао најповољнији тренутак за остварење онога што су догле спремали (VII). Родофиникин уверава Карађорђа да је Србија цару на души и да ће њега повратити Српству, па га шаље у Хотин, одакле ће му даљи пут за Србију показати тајни спроводници, а Стојковић саопштава Карађорђу цареву жељу да тајно и прерушен оде у Србију, где ће народ бити уз њега. Карађорђе му прича како је Вујица у Србију пошао по његовом налогу и да

су се побратимили, да је он то цару испричао и он њихов договор одобрио. Затим канцелар Каподистрија отправља Карађорђа у Србију (VIII). Карађорђе и Каподистрија долазе у Хотин, где Каподистрија учи Карађорђа како да путује у Србију и у њој дигне устанак, и тражи да му отуда пише, а он ће се за њега заузети код султана у Цариграду (IX). Карађорђе се спрема за одлазак и саветује се са Младеном [Миловановићем] и Јаковом [Ненадовићем], али сумња у цареву помоћ (X). Карађорђеви непријатељи се мобилишу против њега: Јанићије [Бурић] се зариче да ће омести Карађорђев план зато што му под њим у Србији глава није била сигурна. Хаци-Продан се противи Јанићију, а Авет прети Хаци-Продану ако не послуша Јанићија (XI). Авет и владика Леонтије кују заверу против Карађорђа (XII). Сатана говори о свом другу Леонтију, а седам анатемника раде против Карађорђа (XIII). Две авети бају око Карађорђа да му нашкоде. Карађорђе се спрема на пут, Младен му скреће пажњу да не верује у Милошево и Вујичино пријатељство (XIV), а Каподистрија му саопштава тајни царев налог да изведе ствар у Србији и обавештава га да ће га спроводник Наум одвести у Србију са руским пасошем, а тамо да војску смести у Тополи, да позове Милоша и Вујицу и понуди им раније положаје, и да о свом доласку обавести београдског везира на основу руско-турског уговора, а он, Каподистрија, помоћи ће му у Цариграду. Наума учи да се у Јашу јави капетану Јоргаћу, Букурешт да заобиђу, па да иду уз Дунав до Панчева, где ће их Срби превести у Србију (XV). У Јашу Мора у виду капетана Јоргаћа прича бегу Калимаху како је дошао Карађорђе да побуни Србију и овај се диви Карађорђу, а Мора и Авет плету конце против њих обојице (XVI). У Цариграду се султан Мехмед радује што ће Карађорђе уништити јаничаре у Србији, а Баш-Муфтија му прича да му је Мухамед у сну рекао како један роб хоће да побуни Хришћанлук против турске „силе умируће“. Мухамед се спушта из облака и гово-

ри султану да једнако чува своје и Хришћане, чак хвали Христа (XVII). Утвара у виду руског дипломате Шпире, великаш Хадум и седам ђавола раде против Карађорђа (XVIII). Карађорђе ноћу прелази Дунав, долази у Рам, отпушта возара и моли Бога да му помогне у предузетом делу. Кнез Максим препозна Карађорђа, који се прави као да је немачки трговац. Максим жали што га Карађорђе не поведе са собом (XIX). Карађорђа Срби препознају. Он по адибеговачком кмету Стојадину шаље Вујици мараму као знак да му дође, а сам се склони у колибу Драгића [Војкића], код кога једе меда и хлеба. Вујица му дође и радосно поздрави, а Карађорђе му прича да му је Стојан Симић у Хотину прочитао његово писмо којим га је позвао да дође у Србију и сад жели да се односно устанка састане и договори с Милошем, па, ако виде да ствар не могу извести, онда каже Карађорђе:

*Ја ни стати у Србији нећу,
Него идем сам у Црну Гору,
Там' ћутати, руски рат чекати
У онога живог светитеља,
У владике Петра Црногорца.*

Затим пошље Анту [Протића] са Карађорђевог поруком Милошу да му дође на састанак, а ако не може, онда ће он, Карађорђе, доћи к њему у Раковицу (XX). Султан по Татар-аги јавља београдском везиру да у свему иде на руку Карађорђу, а Баш-јаничар доставља везиру супротно: да убију Карађорђа и његову главу пошљу у Цариград. Марашлија хапси Вујичину породицу у Смедереву, а њему наређује да му пошље Карађорђево главу или ће му кућу уништити. Утвара у виду ћесарског тумача Деодата јавља Марашлији да је Карађорђе дошао и саветује му да му отсече главу (XXI). Вујичин писар Анта доставља Милошу Карађорђево поруку, а [Павле] Лисовић извештава Милоша да му је Агман рекао о Карађорђевог доласку и да жали што је дошао, али је боље да погине он него цео народ. Милоша мучи савест што не може с Карађорђем него с Турцима (XXII). Он извештава везира о Карађорђевој по-

руци и њему препушта да донесе одлуку, с којом ће се он сложити. Везир преко Анте наређује Вујици да Карађорђу отсече главу (XXIII). Милош се саветује с кнезовима, који једногласно одлучују да Карађорђе оде куд зна из Србије. Милош наређује Анти да то саопшти Вујици, а себе, своју породицу и ваљевског проту води везиру у залогу да ће бити онако како су се договорили (XXIV). Карађорђе разговара са својом сабљом, која треба да ослободи Српство, и чуди се што му нема кума Милоша. Лисовић и Анте прете Вујици да ће му отсећи главу ако не убије Карађорђа, а Вујица брани Карађорђа и хоће да чује Милоша (XXV). Никола Новаковић, коме је Карађорђе убио брата, долази Вујици на његов позив и набраја Карађорђево кривице поводом напуштања Србије, кад су Турци мучили и убили његову матер, која му се сад јавља као Највештица и тражи да је освети и убије Карађорђа, што јој је Никола и обећао. Милош по Лисовићу пише Вујици да је Карађорђе с напуштањем Србије престао бити њен вођ, да га нико није звао и да је Србија изнемогла, па тражи да му пошље његову главу или ће отићи глава њих обојице. Никола на ово писмо пристаје да убије Карађорђа и учи Вујицу да с Карађорђем вечера и пије, а он ће га убити кад заспи. Вујица њега учи како то да учини: да му секиром пресече кључњачу, а награда му је оно што нађе у њему. Карађорђе се чуди што Милош не долази, па му, ако не дође, оставља поруку да је пошао на Цетиње. Он пред зору заспи, његов пратилац Наум изађе из колибе по воду, али по Вујичином наређењу буде убијен. Никола уђе у колибу, удари Карађорђа секиром у врат и отсече му главу. Карађорђево и Наумово тело поп Вучко опоји као хајдуке, па их сахране у једном гробу. Карађорђево главу пребацује куму Милошу што од њега уради, Вујица и Никола се зграњавају над својим злочиним (XXVI). Вујица се каје што учини „зло највеће после Јудинога“, а каје се и Никола, који би сад радо у смрт пошао само кад би могао Карађорђа оживети; он односи његову главу

Сл. 4 — Убиство Караборђево, рад Буре Јакшића — својина Народног музеја у Београду

у торби, а ова се прашта са својим телом. Никола и Вујица долазе са главом у Паланку, где нађу Паштрмца и предају му главу. Лисовић злобно довикује глави да је долијала и да за њу у овој земљи нема гроба. Паштрмац познаје Карађорђеву главу и даје је [Томи] Вучићу [Перишићу] па на њега упери пиштољ из страха да с њом не побегне у народ. Вујица плаче, а Лисовић га укорава и одјури на коњу да обавести везира и Милоша. Паштрмац чини подушје Карађорђу: пију ракију и мезете. Вујица и Никола се враћају кући. Паштрмац узме главу, узјаше коња и с дружином оде у Београд (XXVII), доноси главу код Емеклук чесме, Лисовић и Милош шенлуче, Паштрмац предаје главу Милошу и пребацује убицама издају новог Вука Бранковића и Вукашина, код којих је Карађорђе „погинуо тајом и на вери“, на што га Милош грди и прети да и њему може одлетети глава, јер „пси мяса и костију траже“, па узме торбу с главом и носи је ћехаји. Глава замера Паштрмцу што се дао преварити, а овај плаче и пребацује себи што је учинио, па продужи с главом у београдски конак, куд одлази и Милош с ћехајом (XXVIII). Паштрмац доноси главу у Београд и с њом разговара, а она му каже да ће се само Милошу дати однети, на што Милош задрхти и цвокоће. Глава се жали Милошевој Љубици шта кум уради, а она јадикuje и пребацује Милошу. Милош предаје главу везиру Марашлији, а она одједном добије своје тело, из ње шикне крв и Турци остају пренеражени. Марашлија наређује Милошу да се скине кожа са главе, напуни памуком и пошље султану. Паштрмац опет јадикuje за главом (XXIX). Ћурчија Наум одбија да скине кожу са главе, а Милош му прети да ће и његова глава отићи ако то не учини. Карађорђева глава пребацује Милошу такву ревност и каже ћурчији да изврши заповест (XXX). Милош предаје Марашлији кожу са главе напуњену памуком, а овај је даје Татар-аги да је однесе султану, али Татар-ага одбија из разлога што је то учињено супротно султановој и Божјој вољи. Њу прими Милошев татар-Јо-

ванче, кога Марашлија учи да иде Дунавом како га Срби не би ухватили и каже му коме да преда главу у Цариграду (XXXI). Јованче предаје главу султану, а овај наређује целату да Јанчар-аги отсече главу за оно што је против његове воље с Карађорђем учинио, а онима што су Карађорђа посекли поручује по Јованчету да ће то платити и главу враћа да се састави са телом (XXXII). Јованче доноси главу у Београд и прича шта је било у Цариграду, па је упојају поред лобање код цркве. Милош је моли за опроштај и моли Бога да му продужи живот да се освети непријатељима који су га навели да убије кума. Он нема мирна сна и Мора га мучи, па шаље Паштрмца да откопа главу и састави је с телом, а кад то учини да дође у Црнућу, куда ће он поћи са породицом да потражи мира. Свом посинку Вулу говори Милош кроз сузе како ће се вечно кајати не би ли искупио небеску казну. Ипак, у једном тренутку, опијен и заслепљен влашћу коју не мисли ником да уступи, припаше Карађорђево оружје и спрам огледала се наслађује, па одлази у Црнућу са посинком и попом Мелентијем (XXXIII). Милош се каје што није Карађорђа сакрио или му се придружио, него се пустио да га везир замађија. Карађорђе му се јавља у сну и тражи да га пренесе у његову цркву у Тополу, Милош му то обећава само да му се више не јавља и да не тражи кнежство за свог сина. Паштрмац прича чудо: како је Карађорђев гроб био растао у траву и не би га нашли да га глава није показала, на што се гроб сам отворио, тело Карађорђево је било цело и поздравило је главу, која је сама искочила и приљубила се уз тело, а Карађорђе је устао:

*Ноћ је у дан исту претворио,
Шумадију сву је осветлио.*

Милош се с породицом спрема у Крагујевац, где мисли да остане стално, и наређује посинку Вулу да спреми коња и позове попа, без кога му је „све празнија душа“ (XXXIV).

4. Историска страна драме.
— Како нам је већ при овом летимич-

ном прегледу радње могло пасти у очи, она се углавном слаже са познатим историским чињеницама, али у многим и не слаже. Та њена неслагања свакако ће, кад драма буде објављена, бити предмет посебног проучавања, а ми ћемо се овде задржати само на оном што је ту најупадљивије.

Пре тога, осврнућемо се на Милутиновићев малочас споменути прозни спис о Карађорђевој убиству. Ту се каже ово. Карађорђе је на Раму прешао преиначен у Србију, код села Орашја срео га је трговац Панта Николић Парезан, по једном сељаку Орашанину послао је Вујици у Азању мараму као још у Хотину с њим уговорени знак да је дошао у Србију и позвао га да му дође у планину Радовање, где га је Вујица са својим момцима и писаром Антом Протићем посетио, загрлио и уплашио се за њега у страху од кнеза Милоша, на што му је Карађорђе рекао да јави Милошу и позове га, вели, „да се поразговарамо и да му дам једно писмо из Русије, пак ја и сам нећу се ту више бавити, него ћу отићи одма у Црну Гору“, и поручио му је да га за живу главу не открије Турцима. Милош се на Антину вест о Карађорђевој доласку „обнезанио од чуда“ и уплашио, и одмах обавестио Марашли Али-пашу, који се такође уплашио Карађорђа, а Милош га је умирио изјавом да ће му донети његову главу. Затим је Милош поручио Вујици по Анти да му пошаље Карађорђевој или своју главу, на што се Вујица одмах дао на посао да Карађорђа убије. Карађорђе му је на вечери наздравио плоском ракије, али се загрцнуо, повратио и рекао Вујици да му се то никад није догодило, „зар ми слуги ово последња чаша бити, и јамачно ми се види да ћеш ме ти Вујице узети на душу и ноћас ме убити“, а Вујица се клео да неће. Кад је Карађорђе пред зору заспао, „Вујица изиђе са тестијом напоље и пошаље свога момка Николу Новаковића Левчанина са секиром унутра“, који удари Карађорђа ушицама од секире у прса, Карађорђе се тргне, извуче сабљу допола „прекинувши и ђустек на балчаку и рекавши: „Еј, Вујица, вера те убила!“ а

Новаковић га другим ударцем дотуче и отсеке му главу његовом сабљом коју му је био поклатио цар Александар. Поп Вучко Поповић, по кога је Вујица дан раније послао „да опоји једног човека“, опоји Карађорђа и њега сахране. Милош је за Антом послао Паштрмца са десетак момака, међу овима и Вучића, да принуде Вујицу на убиство Карађорђа или, ако не хтедне, да то сами изврше, али су они тек трећи дан стигли у Паланку и зачудили се шта је Вујица учинио од свога пријатеља. Вујица је са кметовима донео Карађорђевој главу у Паланку и ове вратио кући рекавши им да ником ништа о Карађорђу не говоре, а ако је и дошао, да кажу како су чули „да је прошао у Црну Гору или Немачку“. Вучић је у Паланци опрао главу од крви, ставио је у зобницу и однео у Београд Милошу, а овај везиру, који му је наредио да је одере и напуни памуком да се пошаље цару. Кад су султана уверили да је то Карађорђевој глава, он је „врати с овим реч'ма њену телу: „Коца Милош, ако је хтео мени хизмет (службу) учинити, да ми је овога човека жива послао, ја га не би погубио“. Милош је отада своју тиранију тако развио да се у улози „мучитеља општесрпскога усавршенствовао“.

Милутиновић у овом спису, који му је можда послужио за скицу драме, није навео извор за ове своје тврдње, те ће бити потребно да се проучи и он и оно што се у драми не слаже са нашим данашњим познавањем ствари.

Тако, по историји, Карађорђе у Петрограду не само што није наишао на добар пријем за нов устанак у Србији, него му је стављено до знања да Русија у ондашњим приликама не може ни мислити на ослобођење Србије и да ће у Цариграду радити само на мирном решењу српског питања, због чега је Карађорђе, у духу жеља кнеза Милоша да буде што даље од Србије, имао да се пресели из Хотина у Новомиргород, који је сам изабрао за своје ново избегличко боравиште, али у који, и поред царске наредбе да тамо одмах пође, због опирања целе српске емиграције није отишао, а није пошао ни у Србију, како је

рекао, зато што је „без височајшег одобрења“.⁴ Тако исто нама није позната никаква царева „тајна“ жеља, нити цела она Каподистријина улога око спремања и слања Карађорђа у Србију у име Русије. Напротив, зна се да је Карађорђе у Србију пошао тек пошто га је за себе придобила грчка хетерија преко капетана Грка Ђорђа Николајевића-Олимпитија, иначе званог Јоргаћа, и пошто се у Јашу договорио о српско-грчком устанку са Михаилом Леонардосом, који га је у Србију и пребацио.⁵ Занемаривање оваквих чињеница од стране Симе Милутиновића утолико је нејасније што је он сам, на три недеље пред Карађорђев одлазак у Србију из Видина, писао секретару канцеларије кнеза Милоша, да се у Србији спрема хетериска завера, која треба да букне 1 новембра, и да је он одбио да у њу уђе, па се, поред осталог, питао да се Карађорђе, можда, о свом одласку у Србију није договорио са Ипсилантом,⁶ који је, како се зна, безуспешно радио да Русија помогне грчки устанак против Турака. Зашто је онда Милутиновић прећутао улогу хетерије за Карађорђеву судбоносну одлуку о доласку у Србију? Да није, можда, током времена дошао до каквих нама непознатих доказа о „тајном“ налогу Русије?

Даље, требаће утврдити је ли Милош преко Вујице Вулићевића на неки начин позвао Карађорђа да дође у Србију. Према једној изјави саветника Данила Стевановића Милану Ђ. Милићевићу, кнез Милош је, кажу, писао Вујици Вулићевићу да позове Карађорђа, па је после Карађорђевог убиства тражио натраг то писмо од Вујице, а кад му је овај одговорио да је било код његова брата и да га је неко од њега узео, он се Милошу толико замерио да га је оставио без ичега.⁷ Вујица је Карађорђа одиста позвао, али је питање да ли је то учинио и у Милошево име или га је, како се каже у драми, позвао

усмено преко Јоргаћа, јер ако стоји једно или друго, значило би да га је Милош као супарника намамљивао у рђавој намери.

Није ни то познато да је кнез Милош, кад га је Вујица обавестио о Карађорђевој доласку и његовој поруци да дође на састанак ради договора о устанку, жалио што не може с Карађорђем, па препустио београдском везиру да о Карађорђу донесе одлуку, а он са кнезовима решио да Карађорђе оде куд зна из Србије, па Вујици по Анти Протићу саопштио то, а по Лисовићу му наредио да му пошље Карађорђево главу, него је, по историји, после тродневног већања са кнезовима одлучено да се Карађорђе лиши живота (Карађорђа је нарочито нападао Павле Сретеновић Лисовић), па је Милош о томе обавестио везира, а Вујици је преко Томе Вучића Перишића, с којим је пошао и Анта Протић, наредио да му се пошље Карађорђево глава.⁸ Ми о овоме имамо и једну изјаву самог кнеза Милоша, по својој прилици аутентичну (она се у препису Милана Ђ. Милићевића чува у Народној библиотеци), по којој се Милош престравио кад му је Протић саопштио Карађорђево поруку о састанку, па је после дугог размишљања о свему известио везира, и кад му је овај поставио питање хоће ли он и Вујица одржати задану реч цару, одговорио му је потврдно, а кад му је везир ставио у изглед да ће с војском напасти Србију, рекао му је да то не чини за пет дана, кад ће видети шта ће он учинити. Како је онда сређивао земљу унутра и споља, каже кнез Милош, нашао је за боље да настрада сам Карађорђе него сав народ, па је преко Протића и Вучића наредио Вујици да се Карађорђево глава донесе у Београд или ће слетети и његова, Милошева, и њихова и сав ће народ пропасти. И Вујица га је, каже Милош,

⁴ Др Мих. Гавриловић, *Милош Обреновић*, I, Београд 1908, 334, 336.

⁵ Исто, 331, 349—351, 369.

⁶ Исто, 356—359.

⁷ Народна библиотека у Београду, Архива Милана Ђ. Милићевића, Р. 343/7v/25.

⁸ Др Мих. Гавриловић, *нав. дело*, 359.

послушао.⁹ Даље, не зна се ни то да се Милош због Карађорђевог убиства кајао, већ, напротив, да то није чинио и да је кривицу бацао на Вујицу и да су сва његова хумана тврђења из доцнијег времена,¹⁰ али је познато да се после извршеног злочина толико од народа уплашио да је мислио на бекство у Аустрију и да му је бечки Ратни савет, на његову молбу, за склониште одредио Нови Сад.¹¹

Ни Вујица, колико је познато, поводом Милошевог наређења да уништи Карађорђа није овога бранио нити размишљао шта да ради него је налог извршио без икаквих скрупула.¹² А не зна се ни то да му је везир Марашлија ухапсио породицу и запретио њеним уништењем ако му не пошаље Карађорђево главу.

Није познато ни да је султан био уз Карађорђа и да је Јанчар-аги отсекао главу зато што је, супротно његовој вољи, наредио да се Карађорђе погуби, али се зна да је Porta одобрила Карађорђево погубљење, само је њено решење о том дошло после извршеног дела, и познато је да је погубљење у Цариграду изазвало радост и да је султан обдарио доносиоца Карађорђевог главе.¹³ Најзад, питање је и шта је било са Карађорђевом главом пошто је послана у Цариград. Нема података да је њу султан вратио у Београд да се састави с телом, него је, по једнима, њена кожа, испуњена памуком, послана по турском човеку султану у Цариград и ту пред његовим двором била изложена па после пренесена у музеј, одакле су је, како се говори, неки Грци украли и сачували у неком атинском музеју, — док је њену лобању Наум Ђурчија тајно закопао поред велике београдске цркве, одакле је 1837 по наређењу кнегиње Љубице пренесена у Тополи и сахрањена код цркве у гроб-

ници Карађорђевог кћери Полексије.¹⁴ По другима, лобања је с кожом послана у Цариград, где су је неки побожни Грци украли и спалили, а, по трећима, сахрањена је у Тополи уз тело Светозара, сина кнеза Александра.¹⁵

Са историског гледишта, дакле, чињенице су прилично мењане, било зато што је писац *Трагедије* дошао до нових података, било зато што је из естетских или моралних разлога намерно хтео да им да свој облик.

5. Књижевна страна драме. — Без обзира на већу или мању историску веродостојност за нас је најважније каква је уметничка страна драме: каква је њена концепција, радња и карактери, мисаоност и лиризам, па језик, стих и сликовитост.

а) *Концепција*. — Концепција драме је садржана у њеном наслову и једноставна је: у њој се приказује један трагичан карактер са његовим битним особинама које су га судбински водиле одређеним путем у катастрофу. Оваква је замисао дошла као резултат Карађорђевог осећања срамоте што је у једном критичном тренутку устанка подлегао утицају околине и напустио борбу, чим се огрешио о самог себе и тим створио своју трагичну кривицу, коју је по цену живота хтео да исправи, и зато пошао у Србију да борбу настави, али је у њој подлегао.

б) *Радња*. — Развијајући овакву концепцију у радњи, писац се подухватио особито тешког посла: да наслика један крајње трагичан карактер и једно језовито убиство из властољубља, отприлике онакво какво имамо у Шекспировом *Хамлету* и *Макбету*. Трагичност тог карактера лежала је у сукобу његова војничког херојизма и политичке наивно-сти са једним лукавим политичаром и безобзирним властодршцем. Ту је и за-

⁹ Народна библиотека у Београду, Архива Милана Ђ. Милићевића, Р. 343/3v/3.

¹⁰ Др Мих. Гавриловић, *нав. дело*, 361.

¹¹ А. Ивић, *Смрт Карађорђа*, *Летопис ма-тице српске*, књ. 344, 8.

¹² Др Мих. Гавриловић, *нав. дело*, 361.

¹³ Исто, 363.

¹⁴ Константин Н. Ненадовић, *нав. дело*, I, 464.

¹⁵ Милан Ђ. Милићевић, *Додатак Поменику знаменитих људи српскога народа новијега доба*, Београд, 1901, 177.

плет драме чију радњу носе Карађорђе и Милош као њени главни јунаци, и чији расплет првога судбински одводи у смрт. У таквој радњи суделују многобројна лица, која чине два фронта: Карађорђевић и Милошевић. Морална снага обих фронта је неједнака: Карађорђе бескомпромисно иде у нову борбу за народну слободу, док се Милош тој борби у души диви, али налази да за њу тренутак није подесан, и, више свега, плаши се да из руку не изгуби власт и да не остави у животу једног супарника који, макар да је његов кум, и макар да му је пријатељски ставио у руке свој план и свој живот, ипак за његово властољубље претставља опасност; и зато га је дао убити. Али убити мучки, на веру и на грозан начин. Као што је Хамлетова оца на спавању отровао рођени брат да би се докопао његова престола и као што је из истог разлога Магбет у својој кући на спавању убио краља, свог пријатеља и госта, и затим постао вишеструки убица, тако је и Карађорђу, као Вујичином и Милошевом госту, по Милошевом наређењу на спавању отсечена глава. Док је дошло до тог страшног епилога, у души Милошевој и његових саучесника разбуктавала су се снажна непријатељска осећања властољубља, зависти, злобе и освете. А после извршеног злочина њихова се душа претворила у пакао. За унутрашња, осећајна и морална стања, за душевну буру која се овде у оба фронта одигравала, песник је поред физичких лица узео пуно и нематеријалних, добре духове: анђеле, виле, Карађорђевићу главу, Мухамеда и, још више, зле: Авет, Мору, Сатану, Утвару, седам анатемника (ваљда за седам смртних грехова) и Највештицу, што потсећа на Гетеове анђеле, нимфе, Господа, Мефистофела и вештице у *Фаусту*, и на Шекспирове духове убијених краљева у *Хамлету* и *Магбету*, и на вештице са пакленим духовима у *Магбету*. Цео овај свет земаљских и духовних бића води узбудљиву битку коју песник решава Карађорђевићим физичким мучеништвом и моралним тријумфом, а Милошевом физичком победом, грижом са-

вести и кајањем. Радња драме је, тако постављена, оригинална и добра. Она делује јако, понекад веома узбудљиво, али није таква у целини. Она је предугачка, што не би био недостатак (*Фауст* је дужи) кад би непрекидно текла живо и у извесном погледу занимљиво. Међутим, место да скроз одржи висок тон и сликовитост она је ту неједнака: делимично је изванредно снажна и лепа, али та њена импресивна снага убрзо клоне и почне да прелази у епску развученост народног гуслара. Овом својом страном она је уметнички бледа и заморна. То је њен крупан и највећи недостатак, који је утолико осетлији што је такав већи део драме. Но, срећом, у мањем делу ствар стоји друкчије. Тамо је песников замах јак, понекад прворазредне снаге, тамо су честе дубоке мисаоне варнице и снажне слике многих сцена и добро ухваћених карактера. Овим њеним особинама додаћемо још једну која је од посебног значаја, а то је да се већ од првих стихова па кроз целу драму нижу пасуси који по свом полету, мисаоној дубини, сликовитости и концизности потсећају на најбоља места из *Његоша* и његова *Горског вијенца*. У то уметничко рухо нарочито су заоденути главни јунаци драме, а после и нека мања значајна лица која изгледају овако.

в) *Карактери*. — Ту је пре свега снажна слика легендарног Војвода, бескомпромисног родољуба и хероја који свој живот приноси на олтар народне слободе. Код њега је све јако: и морална снага, и осећања, и мисли, било да то долази од њега, било од његових пријатеља и противника, који својом радњом и говорима његову слику појачавају и допуњују. Узмимо одмах Војдов монолог којим драма почиње и у ком је излио своја тешка осећања бола због напуштене борбе за народно ослобођење:

*Ах... ох... леле... и срце и душо!...?
Куку мене, куку мом свакоме...
Од јаука већа ми је мука!
Нужда ми је и невоља крајња,
Спасенија нигде у свијету...
Шта л' ће бити још од мене, Боже?!*

Трун и прашка своју важност има,
 Мрав и црвак судбу своју слави,
 А ја, чоек, шта ћу и како ли[?]
 Не знам данас ка' не знадо јуче,
 Шта л' ћу знати сутра и наксутра...!
 Нема сунца, нема уха за ме...
 Сузе лијем, у прси се бијем,
 Ка' роб вјечни ол' боник нелијечни

Шта л' уради од свеопшта Српства,
 Да г' оживим, па да га умртвим...?

Колико снажног лиризма у овом болу очајног родољуба због невоље коју је свалио на себе и свој народ! Ту је сваки стих јак. Већ првим нагомиланим усклицима: ах, ох, леле, наговештена је дубина Вождове патње, коју остали стихови све више појачавају док се не слију у снажну слику очајника без наде. За то је добро нађено поређење човечје сићушности са труном, прашком, мравом и црвом. Ту је жива фигура за бескрајни бол усамљеног патника кад вели: „Нема срца, нема уха за ме“, па поређење да рони сузе и у прси се бије као роб који је изгубио наду у слободу или болесник коме нема лека; и, најзад, поређење Вождове лакомислености с којом је упропастио општенародну ствар са дететом које о Ускрсу разбије јаје. У наведеним стиховима је добар и језик, народни, без познате Милутиновићеве магловитости из ранијих дела. Овим добрим особинама стихова додаћемо и драж којом они потсећају на монолог владике Данила на почетку Горског вијенца:

А ја што ћу? — Али са киме ћу?
 Мало руках, малена и снага

Сирак тужни без ниђе никога

Суза моја нема родитеља,
 Нада мног је небо затворено.

Ми смо се овде срели са емоционалном поезијом високог реда.

Слика Вожда се наставља. Одмах после овог монолога јављају се духови, зли и добри, да укажу на његову судбу. Зли од самог почетка плету мрежу у коју ће Карађорђа стезати све више,

али и из које ће он избијати све јачи. Најпре се јавља Авет, која приказује своју моћ, али чим спази Карађорђа, уплаши га се од страха који чак и само његово име задаје сваком и на овом и на оном свету:

У паклу му изговорит' име,
 Сав би пак'о у прах и пил пош'о,
 Брж' би нест'о, к'о да нигда пост'о.

На то се јавља Анђео, који прети Авети, али млако, тако да се већ на првом кораку осећа Вождова слаба одбрана.

Одмах за овим долази један од Милутиновићевих омиљених начина сликања: алегорија, у којој је овог пута Карађорђу! дат наговештај о једној страшној опасности, о некаквој чудовишној накази која се у Србији родила и у њој све уништава. Вест о њој Карађорђу доноси вила Шумадинка, која га ословљава:

Карађорђе, свуд чујавно име,
 Свуд чујавно, никад умирално,

па га позива да дође у Србију и скреће му пажњу на забринутост његове виле Загоркиње због тог чудовишта што је њена кона родила. Милутиновић ту наказу приказује фигуративно:

Кона њена чедо је родила,
 Но колико Цвијета је дивна,
 Толико је тим породом стидна.
 Рођено је у човека лику

Наврх чела једно има око
 И то здраво, тек што је криво...
 К томе има исто чудовиште
 Прекомерне лавске и аждајске
 Нокте, зубе и чељусти грдне,
 Из њег' ватра на све стране букће

Одето је у јежију длаку,
 А пасијем тек се гласом јавља,
 Роге има препотопна слона

Ноге су му ка' од стакла ломка

Око му је, кано и трупина,
 Лед ледени ол' мрамор студени,
 Нит' се миче, нит' се кога тиче

Спрема руке све на туђе муке

*То страшило и то наказило
Да слеђава, те да осмрђава
Сваког жива, па и самог дива...
Тек промумла својој свакој жртви,
Пак жваћући једва је прождере:
„Ха, ти л' си онај цидовине*

*Што ће мени досадити негда,
Преузети, та све освојити,
Власт и место, моје очевинство.*

*Овда крикне и к'о бездна рикне,
Уништава све штогод је живо.*

Шта значи ова алегорија? Ко су у њој Кона и Цвијета, и шта је Коница наказана? Мислим да ће све ово бити слика кнеза Милоша. Кона је комшиница виле Загоркиње, која се може поносити једним својим дивним породом: „дивном Цвијетом“, то јест Цветима, даном у који је Милош дигао Други устанак и њим се у народу прославио, али је одмах затим у заједници са Турцима отпочео насиља која су стала главе толке угледне Србе: Турци су на његове оптужбе удавили војводу Петра Молера, Милошева супарника, и капетана Радича Петровића, чувеног јунака из Карађорђевог времена, што је и Сима Милутиновић добро упамтио, јер је том приликом, као Молеров писар, побегао из Србије у Видин.¹⁶ По Милошевој заповести посечени су владика Мелентије Никшић,¹⁷ Сима Марковић, Драгић Горунувић, Павле Цукић, поп Сава и други.¹⁸ Ова и слична Милошева дела насликана су у чудовишној накази предње алегорије са много јаким појединости: она је „стидан пород“ у људском облику са слеђеним крвавим оком наврх чела, лавовских и аждајских ноката и зуба, са грдним чељустима из којих пржи огањ и роговима препотопског слона, са стакленим ногама, леденим трупом и псећим гласом, — наказана која гута све, чак и дивове, којих се плаши да јој не освоје власт и место и

њено „очевинство“, — алузија очигледно на Милошеву тиранију и уништавање супарника из страха да му не преотму власт.

Убрзо за овом алегоријом долази друга, такође добра: писмо Вујице Вулићевића Карађорђу у коме га извештава да за њихову ствар још није било тако повољне прилике као тада и позива га да дође у Србију, где га радо очекују. Писмо је тако састављено да се њихови непријатељи не би досетили о чему се ради ако би га ухватили. У њему се под свињама подразумевају Турци, гроница је свињска куга, волови су Срби соколови, а швајцарски бикови Карађорђево поглавице:

*Што смо годе досле радукали,
У зајам ли, скупно л' трговински,
Немадосмо још прилике 'вакве...?
Залуд свиња ј' много и одвише,
Гроница у њих је удрила,
И зато их нико и не гледа,
Премда б' цене дост' имале своје;
Мало које сад ће остат' живо...
Ал' с тим бољи јек је воловима,
Некол'ке их ја имам хиљаде*

*Но ти купи там' и узгред одмах
Швајцарскије... неколик' бикова,
И то собом добави их к мени*

*Радујемо с' и часу и дану,
Кад ћемо те дома виђет' брже.*

У више добрих стихова насликано је, даље, Карађорђево узнемирено душевно стање у Русији. Србија га позива и упозорава на опасност, у Русији је цар према њему шкрт, а великодостојници га храбре. Он је царевим обећањем незадовољан и понижен:

*Ја тек морам чамит' и дреждати,
Царску мрвку ка' и миш презати*

Ка' но просјак, богаљ и божјаче.

У овом добро нађеном поређењу живо је дата слика разочараног пријатеља.

¹⁶ Др Мих. Гавриловић, *нав. дело*, 314—315.

¹⁷ Исто, 319—320.

¹⁸ Исто, 338—339.

Ту су срећно нађене јаке појединости као контрасти оне што се очекивало: пријатељ уместо срдачног пријема „мора чамити и дреждати“, уместо пуне подршке нуди му се „мрвка“, и на понижавајући начин, не даје му се као човеку достојанствено, него је, слично мишу, мора „прежати“ као какав жалосни створ. Овај сусрет са царем пао му је сувише тешко и он се на њега још једном враћа у овим горким стиховима:

*Пак цар славан, шта за наске мари,
Прем за своје, ал' за слепце верне...
Сад ја видим шта му је Србија,
Што маково насред гувна зрно,
Кад се само прос'о провејава.*

Колико ироније у поређењу тобожњег пријатеља са „верним слепцима“ и какво добро поређење сићушности Србије са маковим зрном из провејаног проса!

Други пут Карађорђе то чини у вези са Атанасијем Стојковићем, који га је учио да са царем овако разговара:

*Српство, царе, не заборав славско,
Не отлаж' му враћу обећану,*

*Кућа плане, али дуг остане!
Не успавај себ' и своју душу,
Јер је слово тек у делу живо.*

У последња три стиха сусрећемо се са дубоком народном мудрошћу и његошевски пословичким изразом о светињи задане речи и вредности њеног извршења. Кад, после сусрета с царем, Стојковић храбри Карађорђа да по царској жељи тајно оде у Србију, Карађорђе му напомиње да је ствар углавио и са Милошем и са Вујицом, па му сликовито у фигури ставља до знања да, зато, иде на већ припремљен терен:

*Шта ј' сунцокрет без влаге и зрака[?]
Шта ј' великост према свемоћију[?]
И временост с вечношћу је вечна,
Част и трунак у свем сачињава,
Бог и мрава пази као лава,
И човека равно к'о анђелка,
Свак му важи ко се делма снажи.*

Карађорђе је код цара доживео и

увреде: неко од госпoде се потсмехнуо његовом начину клањања, на што му је Карађорђе овако духовито одговорио:

*Ја лутковат нијесам учио,
Нег' охљебат' и бранити своје,
Плуг и пушка моја је наука.*

Како добра слика борца чији леги манири леже у борби за оно од чега народ живи: за његов хлеб и слободу!

И вести из Србије и, нарочито, царски пријем испунили су Карађорђеву душу зебњом и надом:

*Надежда ми сва узбуђа силе...
Све ми срце неко чудо слуги...
Ал' да с' вратим у Србију скоро,
Ето чуда те ни већег нигда!...!
Но и Божје правде и откнаде.*

И поред цареве резервисаности и нешто мало доживљене нелагодности, Карађорђе је у Русији свој посао ипак свршио повољно. Руски великодостојници, његови пријатељи, охрабрили су га и улили му добру наду у успех новог устанка. Међу њима је први Родофиникин, који жели да заглади своје незгодне поступке према Карађорђу док је био у Србији, и сад је сав уз њега. На ону неумесну примедбу да се не уме поклонити, он Карађорђа овако дивно умирује:

*Та остав' га, славни господару,
Док је злата, има с' и позлата,
Док ли гвожђа, трајаће и рђа,
Пас беспослен и на звезде лаје!*

Како духовита и ласкава утеха Карађорђу у фигуративном поређењу да је спрам оног ситног пакосника исто што злато спрам позлате или гвожђе спрам рђе, а ситни пакосник да личи на беспослена пса што на звезде лаје.

Нарочито су снажне Родофиникинове речи кад храбри Карађорђа да ће га цар повратити Српству и да му је Србија на срцу:

*Што л' се гвожђе више окаљива,
Тим оштрија од њег' су сечива...
Већи дуси за веће су ствари,
Крупна дела јуначка су пела.
Што л' су небу сунчани озарци,*

*То су људству његови језгарци...
Драги камен природно блиста се,
Ал' пропиљен топрв осветља се.
Ко л' би Божју прослављао славу,
Дух човека све кад пас'о б' траву!...?*

Како је дивно поласкао Карађорђу сликовитим фигурама да је сличан сечиву од прекаљена гвожђа, велики дух за велику ствар, за крупно јуначко дело, да је за људе оно што су за небо сунчеви зраци, да ће, иако славан, тек са новим подухватом да заблиста, као што и драги камен сине тек пошто буде углачан, и на крају, да спада у оне духове што су човека од бесловесног бића уздигли на високи степен створа који слави Творца.

Родофиникину је сличан и Каподистрија кад Карађорђа шаље у Србију и овако уздиже:

*Радиша си ти једини српски,
Нови Српства самодршче, прави!...?
Бич си нос'о, с листа воду стрес'о,
Да с' овлажа земља и биљчица...
А да расте просо и пшеница...
Пак да расте и у Српству ружа
На образу сваког врлог мужа.*

Он га велича као јединог правог носиоца новог Српства и као непријатељски бич, који је свом народу оплеменио земљу и донео му хлеб за његово добро и радост.

Охрабрен од моћних пријатеља у Русији, позван од Србије да продужи започето ослободилачко дело, Карађорђе је, пун вере да ће у свом народу поново пронети своју недавно запаљену лучу слободе, пошао на велики судбоносни пут. Усуд га је довео у Србију и он је свој план и свој живот поверио побратиму Вујици Вулићевићу, и, преко њега, куму кнезу Милошу. Али... уместо разговора и договора, њему је од тих истих пријатеља отсечена глава. Неопрезни херој је своју кривицу искупио и прешао у мит легендарног народног борца и мученика.

Пошто је са супарником свршио, на позорницу излази лукави и свирепи властодржац — кнез Милош, који ће отсад имати да се бори са својом савешћу,

односно са Карађорђевој главом. Од овог тренутка, па до краја драме, црта се слика деспота и убице, који покушава да своју тиранију правда вишим, народним интересима, али који никад не успева да смири ни своју савест ни читаоца. Милош је супротност Карађорђу. Док је Карађорђе у Србији био сам и беспомоћан, остављен на милост и немилост кнеза Милоша и турског везира, дотле Милош у земљи чврсто држи власт и ужива турску заштиту, у Русији за њега раде Герман, Добрњац и владика Леонтије, он је јак споља и унутра. Карађорђе му је својим доласком све то пореметио и наметнуо тешки морални проблем да прими или одбаци његову понуду о настављању устанка. Он се за тренутак колеба, радо би у Карађорђево коло, али се плаши да у неједнакој борби с Турцима свој народ не упропасти и, више свега, да му се из шака не измакне власт и вођство у народу, које ником не би уступио. Он се не осврће на оно што му је Карађорђе поручио да с њим ради у споразуму и да ће се, ако се не споразумеју, повући у Црну Гору. Он се не руководи ни судом кнежева да Карађорђе оде из земље куд зна. Он не узима у обзир ни кумство са Карађорђем, које је, по српском обичају, претстављало једну од најтешњих пријатељских веза, свету везу. Уместо свега тога у њему је, као оно у *Хамлету* и *Магбету*, преовладао свирепи властодржац и убица. Али, ако се свог супарника ослободио физички, у душу је посејао буру која је разорила његов мир, јер је био сувише свестан да је мучки лишио живота омиљеног народног вођа, свог кума и пријатеља, чије је поверење злоупотребио и задовољио своја деспотска осећања злобе и зависти. Цео тај сложени процес Милошевих непријатељских душевних стања: бахатог силеџинског беса, поштовања Карађорђевог заслуга и врлине, прижељкивања сарадње са њим, страховања од његове моралне надмоћи и, најзад, одлуке о убиству, затим уживања што се супарника ослободио и, најзад, страха, гриже савести и кајања због учињеног злочина, — це-

ла та Милошева морална бура у драми је насликана добро.

Кад Лисовић, на вест о Карађорђевој доласку говори Милошу о опасности која му је запретила, он се прави храбар и потцењује Карађорђа зато што је после устанка напустио земљу:

*Чудна твога страха и дрхтаја,
Сад рек'о б' си у шкрип запануо,
Врат прекинут не може се ласно,
И најдоње не држи се грање*

*Зар већ самдруг смије Карађорђе,
Сад у ову збиљску сиротињу
Што све њега тужи и проклиње
За садање ропство и невољу,
Које тегли што никада није
И којима не види се краја,
А за часка некол'ка слободе,
Тек да им је и жуч то горчија...
Та он исти што све Српство изд'о,
Себ' и Српству нов Бранковић пост'о,
Сам и први што је утекао
Из сред војске спремне и јуначне.
А без нужде и невоље крајње.*

Милош је у предњим стиховима немиран, он се уствари плаши онога што Лисовић наговештава да му може „врат прекинути“, и тешки се да се Карађорђе не сме вратити. Али кад му је Вујица јавио да ће га Карађорђе посетити, он је, у страху за своју власт, побеснео и већ видео себе како се у свој јарости са супарником рве на живот и смрт:

*Ко ј' вештији он ће надиграти,
Ко сам ходи, сам се и нагрди...
Душа цвили у нутрости моја,
Ал' ми срце смијех подузима,
Том челенка за капу најлепша
Сад ком од нас не смакне с' главурда
Са рамена к'о да није била.
Ја л' ја у гроб, јали Карађорђе!...!*

Па ипак, Милош увиђа да није сасвим оправдано његово властољубље, које иде до уништења супарника, уствари сарадника, и он се за тренутак јада на судбу која их је до тога довела:

*Да зла часа мен' и Карађорђу,
Ком, не зна се, нам од оба ј' горе,
Ил' живоме или уб'јеноме!...!?*

*Сад оживет', сад је и умријет',
Ил' нас једном, ил' нам обојици!!!
Једно јади, а друго су гади,
Једно ј' напаст, а друго је пропаст,
Једно ј' тајна, друго пак је крајна
И невоља и несрећа цигла,
Какву нико ником не задао,
Сви ђаволи то рек'о б' су плели!...!...!*

Јер, он у Карађорђу мора да призна вожда Првог устанка, па га као таквог у особито снажним стиховима велича и замера му што је дошао и тешку му борбу наметнуо:

*Карађорђе, јединита главо,
Пречудесна душо и мишицо!
Што не смишља с прве на последњу,
Што л' ми дође, од Бога не наш'о
Што л' брж' одз'но српску пословицу:
„Да млогуље доста млека дају,
С више јаја тек је гушћа чорба“,
И слађа је, а и ситуја је...?*

Колико части и хвале у прва два стиха за Карађорђа као изузетну величину дивних осећања и храбрости! Милош га због таквих његових врлина жали и замера му што није мислио на последице кад му је пошао и што је заборавио народну пословицу: да се насупрот кравама рогуљама, које дају мало млека, и од много малих крава добија доста млека, то јест да је народу боље са много мањих а мало великих људи, свакако због њихова супарништва и међусобног трвења.

Милоша мучи савест што не може заједно са човеком оваквих врлина и што његов долазак мора да јави везиру. Ипак, уместо да га обавести да се из Србије склони или да уради нешто чим би га спасао, његовом је душом завладало властољубље и он је учинио најгоре што је могао: пријавио га је везиру, коме је изјавио своју спремност да учини по његовој жељи:

*Да самдрљам Карађорђу главу,
Да угасим свег немира славу...!*

Везир је затражио Карађорђево главу и тим је Вождова судбина запечатена, али и Милошева савест помућена. У борби пријатељских и властољубљи-

вих осећања код Милоша су надвладала ова друга и зло тријумфује до краја: Милош се на свог пријатеља баца са језивом суровошћу и у писму наређује Вујици да га убије зато што га, вели, нико није звао, што је био народни вођ само док је био у Србији и што сад Србија није кадра да се бије с Турцима:

*До уби га, ти Вујица, одмах,
Тог истога Карађорђа свога,
Побратима, него бунтовника,
Ка' и сваког другог разбојника,
Просто ти је од Бога и цара,
Јер ја доћи на суочје нећу*

Ил' ће с' твоја најпре отсећ' глава.

*Свог ти побре да ми пошаљеш главу
Ил' ме сутра ето за обаде*

Ил' дат' своју ја морам за ваше.

Милошу је учињено по вољи и Паштрмац му је донео главу, али им обојици грижа савести не да мира, и сад настаје разговор између њих и Карађорђеове главе, разговор у коме је глава израз њихове немирне савести и страха од учињеног злочина. Глава каже Паштрмцу како ће се само Милошу дати да је везиру носи, а кад то Паштрмац каже Милошу, овај му набусито одвраћа:

*Шта ј', Паштрмче, што дубите туна,
К'о редуше око пријеклада?*

*Ајд', будало, што булазниш само!?
Кад је живом запрдив'о мртви?
Но бунике ваљда си се наждр'о
Тамо јутрос уз печива слана.*

Храбрећи и грдећи Паштрмца, Милош уствари жели да примири себе, али је његову савест захватио пакао који му не да предаха: глава и њега кори због онога што је учинио, Милош, као оно Магбет пред Банковим духом, на то задрхти и цвокоће, и од бесног тиранина за тренутак постаје препонизни грешник:

*Право имаш, још правије збориш!...!
Сведостојни свенедостојноме!...?*

*Сад ја видим шта сам према теби,
Ништ, и нико, најопачни злићко,
Колико л' сам за те грешан Богу,
Што признајем, све изрећ не могу...!
Но бар сад ћу верно т' послужити,
Кад ка' оца не зн'о те пазити.*

У борби са самим собом Милош нема куд него на злом путу иде до краја. Кад ћурчија Наум одбија да скине кожу са Карађорђеове главе, Милош му прети да ће се то и њему догодити ако не послуша, на што глава Милошу даје ове савете дубоке народне мудрости:

*Лакше, Куме, дуље ћеш трајати!
Главе српске нек су ти отсада
Много скупље нег' досле бијаху.
Што је чоек, што л' чоечја глава,
Нитко не зна кром јединог Творца.*

*На што л' волиш да си пастир Српства
Кад ћеш стадо клат' и утирати,
А не радит' умложавати га?
Сам ћеш тако обесценит' себе,*

*Пак мож' неко смаћ' и тебе ласно,
Јер ко знаде шта с' и теби спрема
Там' унапред и до конца твога [?]
Мањи зајам лакше с' исплаћива...*

Нарочито је узбудљива сцена са Милошем кад турски цар одбија да прими Карађорђеову главу и враћа је да се састави са телом. Код цркве, где је лобања била закопана, кнез Милош навлачи на њу кожу и потресно је моли за опроштај:

*Мир ти вечни у гробу дабогда,
Моја српска чудноваста главо!
Видим сада што си нам ваљала,
Што л' ми били, што л' бит могли теби,
Ал' у нишан ко ћ' погодит' вазда...?
Ко л' у тмуши пут не сврнут' прави,
Без фењера и без бистра вида?...?
Нег' опрости нам, јуначка главо,
Молимо те ка'но покајници*

*Сажал' се, Куме, а на сузе кумске,
Бог да и теб' све опрости грехе.
Поживи ме још који дан, Боже,
Да с' осветим оним душманима*

Који су ме на то навратили
 Да убијем ка' и оца кума!!
 Та твоја ћу бит' свијећа жива,
 Карађорђе, славо и заклетво
 Свега Српства, та честита људства.

Затим се овако обраћа Лисовићу:

Да зна народ што је с њиме било,
 У балегу нас би подавио
 Ил' утук'о дрвљем и камењем

Тешко нама и нашим душама!!
 Крвни зајам пратиће нас живе

Зло најгоре мене ј' произвело
 Све да радим чеј' се после гадим.

Милошева душевна бура расте, он
 нигде нема мира, и у сну га прогони
 Мора, која прича какве све непрекидне
 муке задаје Милошу:

А чим ближе ја приступим к њему
 Два тартара очи ми постају,
 Ал' га тако ја засенит' могу,
 У очи му опревиши очима,
 Да с' у њему и душа замучи

Ја сам она што све одапиња
 Стреле, жице и витешке мишице
 Сам да себи чоек дотежава
 И сам себе да он огорчава...
 Ја му живот не смем прекидати,
 Ал' до мрца могу га гњетати...
 Да му живот и свијет омрзне,
 У њем' живу да му крв се смрзне,
 То је дело пакленско опело.

Ред је отсад на баш-кнеза тога
 Да пропишти мајке му млијеко
 У његову срцу и костима

Сваку ноћу отсад ћу га 'вако,
 Докле у њем још причујем душу,
 Нек ни о чем и мислит' не може.

У бесаним ноћима Милоша прогоне те-
 шка привиђења:

Сву ноћ нисам тренути могао

Од зла нада и од горег страда,
 Све ми с' чини ето ми некога

Ил' са сабљом или са секиром
 Да ми моју отсијече главу.
 Мало затим, тек се промигољим,
 Ил' на другу ја с' обрнем страну,
 Ал' ти гледам ја сам своју главу
 Ће зијева, пак и плаче збиља
 Од свог трупа што је одвојена,
 Што ли није с њим бар укупана...

Зато, да би својој души олакшао, Ми-
 лош шаље Паштрмца да откопа Кара-
 ђорђеву главу и састави је с телом, па
 онда да дође у Црнућу, куда ће он, Ми-
 лош, поћи са породицом не би ли се
 опоравио и несрећу заборавио:

Там' у гори према летњој зори,
 Там' у миру на природе пиру...

а посинку Вулу вели да ће се вечно
 кајати:

Бар не би л' се тако искупио
 Небесноме гњеву праведноме.

Изгледало би да се стари курјак пре-
 творио у скрушено јагње, али није.
 Властољубље, због којег је од своје
 душе направио пакао, још га није оста-
 вило и у једном тренутку оно му под-
 грева урођену деспотску ћуд и самопо-
 здање, и из њега проговара сурови вла-
 стодржац:

Власт ја не дам већ никоме прву,
 И мене је Српкиња родила,
 Па с ким да је за то се не хаје,
 Пилац сам ја што икада жешћи,
 А ће с' пасло нек' је пасло с' бравче,
 Тек у нашем да се тору нашило...
 Није змија што ј' створена крива,
 Него што се не сахрање* жива,
 Кад палуца, јера и не пеца
 Свуд свакога противника свога.

Занимљива је и оригинална овде Ми-
 лошева одбрана власти тим што на њу
 има право не само као сваки други Ср-
 бин, што значи и као Карађорђе, него
 и као један од најжешћих међу њима,
 и да он није крив што је рођен зао, као
 што ни змија није крива што је зла
 створена, па, кад је такав, он и са злим
 особинама има право на живот.

* Место прецрт. сачува, брани.

Опијен влашћу, Милош у једном тренутку безумља иде тако далеко да у учињеном злочину види суд правде; он чак припаше Карађорђево оружје (фишеклије и пиштоље), стане спрема огледала, наслађује се самим собом и у заносу ређа ове дубоке мисли животног искуства:

*Наследио ... место и оружје ...
Карађорђа. То ми живот даде ...
Тако ти је, а друга ти није ...
Нетко на низ, нетко на вис иде,
Колик' брда, толико ј' долова,
Сунце сјаје докле год га траје,
Ал' кад мркне, и њему се смркне,
Моја срећа сада је највећа.*

То је ипак била срећа тренутног лудила. Милош, свеједно, нема мира, Карађорђе га, као оно Банков дух Магбета, и даље прогони и он у својој немирној савести пада у супротно расположење, у кајање што није пошао Карађорђевим путем:

*Све се кајем, искајат' се нећу
Што га не скри, што л' не приста с
њиме,
Замађијат што с' везиру дадох.*

У тој грижи савести он с породицом одлази у Крагујевац да тамо потражи мира:

*Тамо ћемо бит' отсада стални
.....
Особито кад нам ... Кума није.*

Овакав, Милош остаје да и даље влада и да се бори са својом савешћу. То му је једина казна за учињени злочин. Читалац се тешко мири са тако мрским средствима у људским обрачуима као што су убиство и, нарочито, сечење главе. Али, она су, нажалост, и онда била људска стварност. Зар само неколико година пре Карађорђеве несреће у најпросвећенијем европском народу није установљена и у име правде радила справа за сечење људских глава? То је чињено у народном интересу, отприлике онако као што је и Милош правдао своје дело. Само, за сличне злочине, по

правилу, требало би да дође и заслужена казна. Убица Хамлетова оца је своје недело платио животом, а Магбету је најзад отсечена глава. Милутиновић Милошу није могао доделити сличну судбину, јер је он после Карађорђеве смрти остао на власти и после више од четрдесет година доживео природну смрт. Он га је казнио само онако како је могао: морално, грижом савести и кајањем, и тим му дао једну лепу човечанску особину.

Добро су дате и слике Милошевих саучесника у убиству. Најтежи је случај Вујице Вулићевића, угледног војводе и народног старешине, који се са Карађорђем побратимио и позвао га да дође у Србију, а кад је дошао, срдечно га дочекао, али, чим му је Милош наредио да га уништи, он је убиство организовао и извео. Ружан дволичник! У драми је, истина, учињен покушај да се његова кривица смањи, тим што му је, тобоже, везир ухапсио породицу и запретио смрћу и њему и њој ако не смакне Карађорђа; сем тога, Вујица се у драми тешко одлучује на злочин, он жели да разговара с Милошем и уздиже Карађорђа, али... он га ипак и уништава. А кад је то учинио, горко се каје и тешко себе осуђује. Насупрот Милошу, за њега се одиста зна да се због учињеног злочина кајао и да је зато недалеко од места Карађорђевог убиства подигао цркву коју је назвао „Покајница“.¹⁹ Добро је ипак што се кајао, али је и у народу и у књижевности остао проклет као братски издајца и убица.

Никола Новаковић је примитиван подли зликовац. У драми је и за њега дата олакшавајућа околност: да му је Карађорђе убио брата, а Турци после Карађорђевог напуштања Србије матер, која је тражила да је освети и он је њу послушао. Но, ово оправдање није сигурно, јер су и Новаковић и његова породица давали изјаве да им Карађорђе није учинио ништа сем што је напуштањем земље народ изложио патњу.²⁰ У драми се и он за учињени злочин каје.

¹⁹ М. Ђ. Милићевић, *Поменик*, 74.

²⁰ М. Ђ. Милићевић, *Додатак Поменику*, 177.

Павле Лисовић је зао карактер и најотровнији Карађорђеви непријатељ који за њега нема ни добре речи ни разумевања; он је чак и сурови циник који прети и Карађорђевој мртвој глави. Анга Протић је слаб карактер који, кад други хоће, улази и у злочин.

Од Карађорђевиких непријатеља је значајан и везир Марашлија, који наређује да се Карађорђу, као турском непријатељу, отсече глава, али који, ипак, то сматра за тешки грех. Кад од Милоша тражи да сврши са Карађорђевоом главом, како би се послала цару, он свој и Милошев грех овако лепо слика :

*Хајд', бег-Милош, те још и то сврши,
Нема с' куда него наприједа
Мен' и теби, вечним уклетниц'ма,
Исте л' главе циглим укрвниц'ма...!
Већ не могу ја то тајит више,
Грех ме силни све за језик тегли,
А и глава та у груд' ме куцка
Ка' и топуз азрет-Мухамеда.*

Лепо је дата и слика честитог и карактерног Татар-аге, који је нарочито снажан кад одбија везирово наређење да Карађорђеву главу однесе султану:

*Ја не примам такову јабуку,
Крвава је а облика људска...
Вољу царску ја сам ти казао,
Цара воља том је свем' противна
И ви зато што је ваше знате*

*Мач хецала за вратом је њему,
А и место цехенем му спрема*

*Зна л' свако шта је цару Карађорђе?
Мач је двојни, те мач обојудни,
Мишца двојна свуда одољивна,
Без шувачства ј' рођен Карађорђе!...!
Он што бије сваке зулумћаре,
Насилнике ка' и закрвнике,
Штоно царства најјача сваљују,
Своје царе навечно брукају.*

Међу добрим сликама драмских личности истиче се и Сима Паштрмац, Карађорђеви барјактар и борац из Другог устанка, који је напраситом кнезу Милошу, као његов лични пријатељ умео на фин начин да рече што други нису

смели, да га у љутини стишава и окреће на смех. Он је и у драми такав, и у њој Милошу говори што се други не би усудили, он чак, чинећи алузију на Милоша, горко жали што су Срби остали без главе и мозга, и самог себе тешко осуђује што није Карађорђа одбранио. Он је добар карактер, али недовољно јаке воље да брани оно што воли и цени. Ванредан је његов прекор српском народу, његовом старешини, то јест Милошу, и њему самом, Паштрмцу, над Карађорђевоом главом :

*Надим'мо се и напонос'мо се
Истом мртвом кад не шћесмо живом!
Мучно беше живом славити се,
Ал' је лакше мртвом брукати се!!...!
Еј, Србине, тешко ти без главе,
Но најтеже глави је без мозга.
Ах, народе, жалосне т' параде!...!!
Сунце Српства беше огријало,
И ја нам га пушт'о угасити...
А у мен' је тобож мимо Срба
Глава с мозгом и јуначко срце,
Ал' камо ми у мозгу разума?
Камо души знање и вештина,
Камо л' вољи живост и врлина?...?*

Оваквом јунаку је дата улога да Карађорђево мучеништво заврши његовим моралним тријумфом и да у тренутку кад му се глава саставља са телом високо уздигне његову горостасну фигуру у једној од најјачих и најлепших слика драме:

*Уста дупке мртви Карађорђе,
Већи с' чини од највећег раста,
И раст знамо да је цар дубравски,
Ал' још сјајну он ка' јарко сунце
Ноћ је у дан исту претворио,
Шумадију сву је осветлио,
Са јасноћом мирис истјецао
Из њег' вида, пак до нашег стида.
Ничке на зем' нехотно падосмо,*

*Па кроз прсте стасмо га зирати,
На њ к'о миши из трица вирити,
Ал' његово тек се смеши лице,
Пак му чусмо цични глас и песму:
„Свемогући на свему ти хвала!
Још твојега почуј мученика!!
Дај ми Српству правога пастира!!!*

*Из крви га васкрсни Душана!!...!!
Сebичњака уклон' најемника!!...!!*

где под „најемником“ очигледно мисли на Милоша.

*А мен, прости све, и хоћне грехе,
Твоја правда нека ме оправда“.*

г) *Језик.* — Посебну новину и занимљивост драме чини њен језик који је у Милутиновићеву стваралаштву, више него икад раније, добар народни говор. То је коначни преокрет у његовом неприродном ковању речи и насиљу над народним духом. Изгледа, као да му је додијала дугогодишња извештаченост, магловитост и енигматичност, да се у њему тама увелико разбистрила и да је, тек на крају живота, од „господара“ постао оно што је у своје време замерио Вуку: „слуга српскога језика“. Код њега се, штавише, задржало мало остатака његових, дотле обилних, необичних кованица, а уколико их и има, оне су некако природније него раније, понекад су чак и са извесном архаичном дражи, а не сме се забравити да је он то чинио у време кад је књижевни језик тек изграђиван, кад је и Вук увиђао да је народни говор недовољан за књижевно изражавање и кад је Друштво српске словесности радило терминолошки речник. Зато није чудо што је и Милутиновић за извесне појмове правио речи кад их није нашао у народном говору. А ево како то сад код њега изгледа. Кад, например, каже за Карађорђево име да је „све чујавно, нигда умирално“, јасно је да прво значи „чувено“, а друго „неумрло“, што и не звучи непријатно. Или: „Ја лутковат' нијесам учио / Нег' охљебат...“ где је од лутке и хлеба духовито направио глаголе који би, вероватно, могли ући и у књижевну употребу. Или кад Вујица пише Карађорђу о оном што су дотле „радукали“, то јест помало радили; кад место данашњег „надокнада“ каже „откнада“, кад за сунчева озарења каже „озарци“, а за његова језгра „језгарци“, кад Милош каже за себе да је „пилац“, то јест онај што пије, да је „злићко“ то јест зликовац, а за Кара-

ђорђеву главу да је „чудноваста“, то јест чудна, чудесна, и кад Марашлија каже Милошгу да су обојица „уклетници“, то јест уклетни људи, и „цигли укрвници“, то јест једини крвници. Све су ове кованице, не само за своје време разумљиве, него и за нас данас сносне. Но, док је у погледу кованица напредовао, у другој једној својој слабој језичкој особини: у елизијама, није. Њих и овог пута има премного, често и у једном стиху по неколико, обично без потребе, чим је течности и милозвучности стиха много нашкодио. А и без тога стих му је задржао доста старе хрпавости. Но, сви ти недостаци не значе да му сад језик у суштини није добар.

Закључак. — У ово неколико површних запажања ми смо о необјављеној Милутиновићевеј драми додирнули неколико њених страна и учинили неколико судова које ће, кад драма буде објављена, требати проширити, продубити, а вероватно у нечему и изменити. Требаће њену историску страну проучити и извршити детаљну анализу њене уметничке вредности. А поставиће се и питање њеног приказивања. У целини, она има доста недостатака, али у избору и преради, ако се сведе на величину, отприлике, *Горског вијенца*, она ће доћи у ред врло добрих дела српске књижевности. Ту је од значаја њена особито тешка, магбетовска тема, која је добро постављена, умешно продубљена и вешто решена. Од лепе вредности је њена обрада, чији извесни пасуси спадају у најјаче стране српске поезије, а од посебног је значаја њена галерија добро индивидуалисаних портрета, са пуно снаге, инвентивности и живописности. Ту је, најзад, још нешто, што ће чинити посебну главу њене занимљивости и студије о Милутиновићу: веза са Његошем, која је у њој јача него у *Србијанци* и другим Милутиновићевим делима. Ми смо овде ту везу само нагласили, а она се из прочитаних одломака могла све више осетити, и за њу би се могло наћи доста сличних места код Његоша. Нарочито

се истиче Милутиновићев уметнички полет, који је његошевски, и његове блиставе мисаоне варнице, које су исто тако његошевске. Но, после сличности, одмах се испољавају и разлике: Милутиновићев полет убрзо клоне и варнице се гасе, док сила Његошева замаха у снази не попусти и његове варнице пламте до краја. Није тешко запазити

да је из варница талентованог учитеља букнуо пламен генијалног ученика. Његош је био свестан величине тог дуга и зато га је онако високо уздигао. По тим својим dobrim особинама *Трагедија српскога господара и војда Карађорђа* је дело од уметничке вредности, Милутиновићев најбољи књижевни рад и значајно дело српске књижевности.

LA TRAGÉDIE DE KARAGEORGES PAR SIMA MILUTINOVIĆ

M. KIĆOVIĆ

Dans l'héritage littéraire de Sima Milutinović, conservé par son petit-fils Milorad Milutinović, architecte de Belgrade, se trouve son oeuvre non-publiée *Tragédie du maître et chef serbe Karageorges*. Ce manuscrit de Milutinović est entier et possède 156 feuillets, écrits de deux côtés avec de l'encre et en ancienne orthographe, mesurant 22,6 sur 36,2 centimètres. La tragédie est divisée en 34 scènes et contient 10.978 vers dix-syllabiques non-rimés. La femme de Milutinović, Marie, dit dans un essai biographique sur son mari qu'il a commencé à écrire cette oeuvre sur la demande de «son haut pupille» Petar Petrović Njegoš et qu'il l'a écrite pendant son service en Serbie après le changement dynastique de 1842. Milutinović lui-même dit dans une lettre à Ilija Rusović, datée le 12 juin 1847, qu'il vient de terminer la *Tragédie*. Il la tenait pour la meilleure de ses oeuvres.

La matière de cette oeuvre Milutinović a pris de lui-même, de ce qu'il a vécu, vu, entendu et noté comme contemporain de Karageorges et comme homme qui avait pris part à sa vie. Il aimait beaucoup Karageorges, à l'Insurrection dont il fut le chef il a consacré son oeuvre la plus grande, *Serbianka* (Choses serbes), et dans laquelle il a parlé de sa fin tragique; c'est ce germe qu'il a développé sous le règne des Karageorgevići en une grande oeuvre — *La tragédie du chef Karageorges*.

La forme de cette *Tragédie* est la même que celle de la *Couronne de montagnes de Njegoš*: elle n'est pas partagée en actes, mais en scènes seulement et elle n'a pas la forme habituelle d'un drame à être représenté, mais d'un drame à être lu. L'action se passe en Russie et en Serbie, et quelque peu à Jassy et à Constantinople. Un grand nombre de personnages prennent part à l'action: Karageorges, Mladen Milovanović, Jakov Nenadović, Hadži-Prodan, Batalaka, Mihailo German, l'évêque Leontije, Petar Dobrnjac, comte de Capo d'Istria, Rodofinikin, Atanasije Stojković, Miloradović, Jorgać, prince Miloš, Marašlija, Pavle Lisović, Vujica Vulićević, Anta Protić, Nikola Novaković, Paštrmac, le sultan Mehmed, Tataraga, Jančar-aga, ensuite la Tête de Karageorges, les fées, les anges, Mahomet, le sultan, les spectres, les damnés etc.

Le drame est intéressant par son côté historique aussi bien que par son côté littéraire. Des événements historiques bien connus y sont peints, mais l'auteur outre-passe souvent la vérité historique, soit qu'il sait des faits qui ne nous sont pas connus, soit pour des raisons littéraires, esthétiques ou moraux. C'est ainsi que dans le drame: Karageorges est envoyé en Serbie par le comte de Capo d'Istria sur le désir secret du tsar; prince Miloš a invité Karageorges en Serbie par le truchement de Vujica Vulićević et de Jorgać; sur la nouvelle de l'arrivée de

Karageorges en Serbie, Miloš regrette de ne pas pouvoir être avec lui et laisse au vizir de décider de son sort, lui-même décide avec les chefs populaires de faire partir Karageorges de Serbie et en fait par un courrier la communication à Vujica Vulićević, tandis que par un autre lui mande de lui envoyer la tête de Karageorges; Vujica était intervenu pour Karageorges à propos de l'ordre de Miloš de le tuer; Marašlija avait fait arrêter la famille de Vujica; sultan avait pris parti pour Karageorges et avait fait couper la tête à Jančar-aga pour avoir, contrairement à son ordre, ordonné à Marašlija de tuer Karageorges et, finalement, le sultan avait renvoyé la tête de Karageorges de Constantinople à Belgrade pour qu'elle soit réunie au corps.

D'après sa conception, le drame peint un personnage tragique à l'extrême, avec toutes ses caractéristiques qui le menaient fatalement à la catastrophe: Karageorges, qui, à un moment critique de l'Insurrection, avait quitté la lutte sous l'influence de son entourage et avait commis ainsi une faute tragique qu'il voulait réparer au prix de sa vie, mais succombe dans cette tentative. Dans le drame est peint le chemin de ce personnage et son meurtre affreux, commis par amour du pouvoir, à peu près comme dans *Hamlet* et *Macbeth*. Le tragique de ce personnage était aussi dans le conflit de son héroïsme militaire et de sa naïveté politique avec un politicien ruse et un prince impitoyable. C'est toute l'intrigue du drame dont l'action est portée par Karageorges et Miloš comme protagonistes. Au cours de l'action les âmes de Miloš et de ses complices sont enflammées de sentiments de haine, d'envie, de vengeance et d'amour du pouvoir, pour devenir de vrais enfers après l'exécution du meurtre. Pour peindre les états d'âme, les sentiments et le moral des protagonistes, le poète se sert des êtres immatériels à côté des personnages vivants, pareillement à *Faust*, *Hamlet* et *Macbeth*. Leur lutte émouvante le poète résoud par le martyr physique et le triomphe moral de Karageorges et par la victoire physique, les remords de conscience et le repentir de Miloš. Ainsi mise, l'action est originale et habile. Elle est forte, parfois émouvante, mais elle n'est pas telle dans son ensemble: par moments elle est extraordinairement

puissante et belle, mais la plupart du temps elle est pâle et traînante, ce qui est surtout son côté faible. Par bonheur, dans la moindre partie de l'oeuvre, l'élan du poète est puissant, il y a là des pensées profondes en abondance et de nombreuses scènes peintes vigoureusement, de même que des caractères bien rendus. Il y a bien des passages qui par son élan, par la profondeur de la pensée et par la concision rappellent les plus beaux passages de Njegoš et de sa *Couronne de montagnes*. De cette parure artistique sont ornés surtout les principaux protagonistes et leurs portraits sont vigoureux et pittoresques. Il y a tout d'abord la figure du Chef légendaire, patriote intransigeant et héros qui donne sa vie en sacrifice sur l'autel de la liberté du peuple et chez qui tout est puissant: la force morale, les sentiments, les pensées, soit que cela provient de lui, soit de ses amis ou de ses ennemis. C'est surtout son monologue, par lequel commence le drame, qui est impressionnant par son lyrisme puissant et qui par le ton et par les métaphores rappelle le célèbre monologue de l'évêque Danilo dans la *Couronne de montagnes*. En peignant Karageorges, le poète s'est servi d'allégories heureusement trouvées: un monstre difforme pour représenter le règne de Miloš etc. Nous avons là aussi l'inquiétude d'âme et le mécontentement de Karageorges en Russie avec beaucoup de pensées originales. Là nous avons la glorification pittoresque de Karageorges par Rodofinikin et le comte de Capo d'Istria, finalement le départ de Karageorges dans les nouvelles luttes et sa mort.

Non moins vigoureux est le portrait du prince Miloš, despote et assassin. Nous avons là l'évolution compliquée de ses états d'âme hostiles: la fureur impétueuse d'un homme violent, respect pour les vertus et les mérites de Karageorges, le désir de collaborer avec lui, les appréhensions devant sa supériorité morale, la décision du meurtre, la joie de s'être libéré de son rival et, finalement, la peur, les remords de conscience et le repentir du crime perpétré. Toute cette tempête morale est très bien peinte. Il y a aussi des scènes vigoureuses: lorsqu'il sous-estime Karageorges au moment où Lisović lui apporte la nouvelle de son arrivée en Serbie; lorsqu'il se résoud à tuer son rival,

ami et parrain; lorsque, pêcheur déprimé, il tremble et claque des dents devant la tête de Karageorges au moment où elle lui reproche son méfait; lorsqu'il prie la tête de Karageorges de lui pardonner après qu'elle fut rapportée de Constantinople; lorsque, dans les nuits sans sommeil, il est poursuivi de spectres affreux; lorsque, dans un moment de folie, il voit dans le crime perpétré le jugement de justice et, en se parant des armes de Karageorges, il se réjouit de lui-même devant la glace.

Aussi bons sont les portraits des complices d'assassinat perpétré par Miloš: celui du hideux hypocrite Vujica Vulićević, celui du lâche assassin Nikola Novaković et celui du grossier cynique Pavle Lisović. De même, il est très bien le portrait du vizir Marašlija, qui tranche la tête à Karageorges comme celle d'un ennemi, mais croit que quand-même il commet un lourd pêcher. Les portraits de Tatar-aga, honnête et ferme caractère, qui condamne courageusement le meurtre de Karageorges, et celui de Sima Paštrmac, lequel condamne, d'une manière subtile, Miloš et soi-même pour ce que l'on a fait avec Karageorges et à qui il a été donné le rôle de terminer le martyr de Karageorges

avec son triomphe moral et de glorifier, au moment où la tête de Karageorges se réunit à son corps, sa figure de géant dans une des plus belles et des plus vigoureuses scènes du drame.

La nouveauté du drame constitue sa langue aussi, laquelle, cette fois-ci, est plus que jamais chez Milutinović une bonne langue du peuple, mais malheureusement toujours avec ses difficiles élisions, si bien connues. Dans son ensemble, le drame a une valeur considérable, malgré tous ses défauts. Tout d'abord son thème, bien construit, approfondi avec science et adroïtement résolu. Certains de ses passages appartiennent aux meilleures pages de la poésie serbe, mais d'une importance particulière est sa galerie de portraits bien individualisés, faits avec beaucoup de vigueur, d'invention et du pittoresque. D'importance est aussi son originalité historique et ses rapports avec Njegoš, son élan artistique et ses brillantes étincelles intellectuelles à la Njegoš. D'après toutes ces caractéristiques, c'est un drame d'une valeur artistique, la meilleure des oeuvres littéraires de Milutinović, une des oeuvres importantes de la littérature serbe.

Illustrations dans le texte:

Fig. 1 — Sima Milutinović-Sarajlija, par Katarina Ivanović (Musée National de Belgrade)

Fig. 2 — Karageorges, bronze de Periša Milić (Musée de la ville de Belgrade)

Fig. 3 — Miloš Obrenović, oeuvre de Djura Jakšić (propriété du monastère Vračevšnica)

Fig. 4 — L'assassinat de Karageorges, toile de Djura Jakšić (Musée National de Belgrade)